

# **AWYTYZA TI'INGKU**

Av. Higienópolis 901  
01238-001 São Paulo-SP  
tel: (011) 825-5544  
fax : (011),825-7861  
internet: socioamb@ax.apc.org

SCLN 210 Bloco C, Sala 112  
70862-530 Brasília-DF  
tel: (061) 349-5114/ 272-3841  
fax: (061) 274-7608  
internet: isadf@ax.apc.org

**Direitos Autorais:**

**Professores, agente de saúde e alunos da Escola Indígena Aweti**

Waranaku Aweti, Awajatu Aweti, Makaulaka Aweti Mehinaku, Kwaray Aweti, Takumá Aweti, Karitu Aweti, Matiku Aweti, Mataré Aweti, Kurehete Aweti, Tawaná Aweti, Janá Aweti, Kanuti Aweti, Tsepé Aweti.

**Organização:** Maria Cristina Troncarelli, Sebastian Drude, Marcela S. Coelho de Souza e Estela Würker

**Assessoria Linguística:** Sebastian Drude e Marcela S. Coelho de Souza

**Assessoria Pedagógica:** Maria Cristina Troncarelli

**Coordenação do Programa Xingu:** André Villas-Bôas

**Coordenação do Projeto de Formação de Professores Indígenas:** Maria Cristina Troncarelli

Este material vem sendo elaborado pelos professores Aweti durante as etapas intensivas do Curso de Formação de Professores Indígenas do Parque Indígena do Xingu para o Magistério e durante o acompanhamento pedagógico às escolas indígenas, no contexto do Projeto de Formação de Professores Indígenas do Parque Indígena do Xingu, iniciado em 1994.

**Apoio:**

Fundação Rainforest da Noruega

Ministério da Educação e Desportos/ Coordenação de Apoio às Escolas Indígenas

Fundação Ford

Secretaria de Estado de Educação de Mato Grosso

Fundação Nacional do Índio

agosto/2000

# AWYTYZA TEMO'EKATUAP

Kajti'ingku jatã temitan op ete.

Kari'aw, kajti'ingku topa tuti, nãzan tuti jatã  
atan kaminu'aza temo'ekawawan.

?Anutepe kajti'ingku titãnyka me, o'apytewetu  
tepe a'yn.

Nã'apytewe tuti jatã atan kajti'ingku.

# ALFABETO

A a

E e

G g

H h

I i

J j

K k

L l

M m

N n

NG ng

O o

P p

R r

T t

TS ts

U u

W w

Y y

Z z

? '

**PEJTAN E'IUP ET.**

---

**PEJTA'AN E'IUP.**

**PEJTAN E'ITY ET.**

---

**PEJTA'AN E'ITY.**

**PEJTAN E'IYTI'YZA ET. PEJTAN E'INJYZA ET.**

# TAWITI

# MYTUTSANG

# KANAKĀNA



# TAPI'IT

# PIRAWATU

PEJTAN PIRA'YT ET.

NĀZANTI WO PEJTA'AN.

PIRAWATU

---

TATI'I

---

Jotan i'apo'atu karaput ete kitā emiete.

TAWITI

MYTUTSANG

KANAKĀNA

# MUZA'JYT

# **TOWAK**

Towak otagoko 'yпытako.

# MUZAK

Muzak oma'ëju wemi'u kyty.

# MUZAK

Muzak otozoko taku'jyt etam ywo.

# **PAK**

**Pak wekozoko ka'alole wo.**

**Netam 'ywykwat ywo.**

**Pak emi'u: tezu'apitek.**

# **TATUPEP**



Jojungkatu jatã karika et oto'apakaw tupejat.

**MUZAK**

**TAWITI**

**PIRAWATU**

**TOWAK**

Pejtan kara'yput wurat, pejtan kaloleput wurare'ym:

**KANAKĀNA**

**TAPI'IT**

**MUZAK**

**MUZA'JYT**

**TAWITI**

**TOWAK**

**TATI'A**

**MYTUTSANG**

<b>WURAT</b>	<b>WURARE'YM</b>

**OK**

**?Awaj wazotsu mo'atat ok ete.**

**Nã wazotsu kytirat ok ete opo'ataw 'omowo.**

**Atit 'an akwawawyka ok ete mo'atu.**

**Nã wazotsu nakwawapat ok ete mo'atu.**

# **NAPA**

Napa wejkažu pira'yt.

# **TYWAPAT**

Tywapat wejkozoko jarywytu wo, jarywytu wej'uju.

Jotup:

PAK            TA'WAT            TOWAK  
TAWOZY        TATITU            KAPI'WAT  
PIRAWATU        MOPOKWAP

Jotan karika 'y wo tupat.

---

---

---

Jotan karika jat ywo tupat.

---

---

---

Jotan karika 'y wo tupat, jat ywo tupat zanu.

---

---

---

---

---

---

# TAZA

Mo'at opopeju taza 'ypywo.

**?YP**

?Yp kajporapap ky.

**?INI**

Kãpia'jyt wejmo'egeju 'inĩ.

**TSORI**

Tsori muza'jyt kýjtap.



**TATY**

Taty otem me.

Jojungkatu karika et nātantaw.

Kype kypeput jatã nupejutu.

**TYWAPAT**

**NAPA**

**TATUPEP**

**TAZA**

# ?ALAPAPA

?Alapapa emi'u pira'yt.

# MÕJ

Mõj tãj atytu.

Mõj, kari'aw ekozokotu ka'awatu wo?

**?YWEM**

**MAKULA**

Makula pira'yt mōjtap.

# JOMEM

Kujã wejmo'egeju jodem.

# KUJÃ

Kujã o'ampeju omëpyt ta.

# MOPAZA

Mopaza ope'uju pepi'ikaw ywo.



# KUJUKUJU

Kaminu'aza emipytyk kujukuju.

# **?EKYTAP**

?Ekytap wej'uju 'yp potyt.

# **MAKĀNG'A**

Makāng'a wej'uju ka'alole potyt.

# TA'WAT

Ta'wat wemi'u wej'uju.

Ta'wat wekozoko oto'otaza ta.

Ta'wat ita'ogeju oto'otat ete, nã wazotsu por'uju  
tuwo tãkuja'jyt.

**Karika jatã ta'wat emi'uzan, kalolepuzan?**

---

---

**Jotan jatā nātsu wezanu:**

Tatitu wej'uzoko mani'ok. Tatitu mani'ok 'wat.

---

**Jotan karika momoza mani'ok 'wat?**

---

---

---

Jotup karika kara'yput wurat:

TAKU'JYT      KAJKAJ      KANAKĀNA

MUZAK      NAPURYT      ?ALAPAPA

KUJUKUJU

TSUKU'JYT

Jotan momozotsuput, jotan net.  
Nāzanti wo pejta'an.

Jotup:

TA'WAT      NAPA      NEKYTAP  
KUJUKUJU      NAPURYT      PAK  
TOPEPIRYT      MUZAK  
TOWAK      TYZYWATU

Jotan karika ita'ogytu:

---

---

---

---

Jotan karika ita'oge'ymytu:

---

---

---

---

# NĀKO

?Apaj ko wo oupeju 'awati, mani'ok, warati, kanawija, tezu'apitek, tezu'a, kumana'i, peti'a, ka'alole, tezyk.

## Waranaku Aweti

Jotan karika ko wo tupejat, jotan net.  
Nāzati wo pejta'an.

# WARATI

Warati momati mī'u.



# KAKAJA

?Ywatu tsoa kakaja oto pira'yt kyty.

**Kakaja emi'u pira'y'jyt.**

**Kakaja tetapytõtu pira'yt 'ywãw.**

**Kakaja otozoko pira'yt kyty nyangam ywo.**

**Nãnype wej'ywõ kajpowpap pira'y'jyt.**

**Opap tomowkap.**

Waranaku Aweti

# KAKAJA

Awajatu Aweti

Kakaja oto kujāmenan, kaj'ypyza nekujāmenan, nānype ti kakaja wekozoko. Oko wejtap, 'awati upap wejtap. Kajtsue'ym nākutapu. Kakaja kytirat okutapaw. Nāmuput pywo wejty mmani'yp. Mmani'yp owyge me.

- Kitā, ko'jem tut kajtotu kajko kyty me'ã?

Nāmuput ezutu tsã me. Nāmuput ete natitoza otepotitupeju.

Opap tomowkap.

# TITIKYRYT

Titikyryt wekyp 'y ëpe wo.

Karika jatã kara'ypuzan?

---

---

# PYKAK

Pykak emi'u 'yp'a.

Pykak wej'uzoko 'ywa'i 'a.

Pykak karika wezotsu 'wat.

TYWAPAT          NAPA          NAPURYT          'OK  
 TATITU          TATUPEP          TAWITI          KO  
 KYTE          PYKAK          'EKYTAP          'INĪ  
 TITĪKYRYT          TA'WAT          KY          KAKAJA  
 PIRA'YT          TAWOZY

T	O	I	G	T	A	W	I	T	I
T	Y	W	A	P	A	T	J	A	Y
A	O	G	H	I	S	T	N	T	'
T	A	'	W	A	T	A	A	U	K
I	'	O	K	O	I	W	P	P	A
T	E	M	Y	S	T	O	U	E	K
U	Y	J	T	'	Ī	Z	R	P	A
W	T	A	E	R	K	Y	Y	N	J
P	Y	K	A	K	Y	S	T	M	A
O	'	I	N	Ī	R	N	A	P	A
I	A	G	E	O	Y	R	U	K	T
P	'	E	K	Y	T	A	P	I	H
Y	T	P	I	R	A	'	Y	T	U

# PETI'A

?Akuzu'jyt wej'uju peti'a.

Jotan karika momo peti'a 'wat:

---

---

---

# ?AWATI

Jotan karika 'awati 'wat.

---

---

# JAMURIKUMÃ TOMOWKAP

Jamurikumã otepyju mĩtuwan, nãnywo jamurikumã itat oto pira'yt kyty. Nãmupurut wejzezut, nãnywo wejmojtukat. Nãmuput wejzotem pepi'ikaw ywo, nãnywo wejmi'i, nãmuput wej'uju tsã na'yn.

Waranaku Aweti

Jota'an te'aykajaza Jamurikumãzan tupejaza:



## **?Y TOMOWKAP**

?Ywatu pe 'y 'yto oy'at ian ne, nãnywo 'an pira'yryka.

?Ywatuzãtu porywyt kitã me kajkar'utejtu a'yn.

Mu'jẽ kitã me 'ypawokotu me, oup pira'yt a'yn, pirawatu, tywamunuryt, nipjaw, tuzuwi, mãtuwe, tati'i, piwta'nyp.

Waranaku Aweti

Jotan pira'yt nemïkwakup 'ytoto nã'waw.

## **JAPIPÿJ TOMOWKAP**

Japipÿj 'ayteza te'aykap. Kujãpuryza  
tsã'ÿwazan momati. Te'aykap 'yÿytako, ko'ëpu  
wo opap te'aykatu a'yn.

Kwaray Aweti

Pejta'an te'aykap.

Karika-pywo jatã kajtekatukazokotu ?

---

---

---

## TOWAK TOMOWKAP

Awytyza tomowkap towak ete 'ypanyako.  
Kaminu'at ty omëpytagoko.

Nãnywo omëpyt wejmotem oten ywo, nãnywo  
towak out nãkyty nãtagokotu wo wejzoto wa'yzan.

Kwaray Aweti

Jota'an towak:

1- Karika 'yp'azan tupat 'ywatu pe?

---

---

---

2- Karika kwat ype kajemimo'ege?

---

---

---

---

---

3- Jota'an ky, kyte.

**KY**

**KYTE**

4- Karika pywo 'yp titap?

---

---

# MAJĀKU TOMOWKAP

Waranaku Aweti e Awajatu Aweti

?Ayte wazotsu mo'atat majāku ete, kujāpuryza kyty. Nāmuput pywo kujāpuryza wezajpogoko mani'ok.

**1- Kapatsu jatā majāku ete mo'atu?**

---

---

---

**2- Karika kujāpuryza miezoto wepopiazan?**

---

---

1- Karika jatã kalolepuzan kajemï"u?

2- Karika jatã kajemï"ue'ym kalolepuzan?

3- Karika 'ytoto jatã kajemïkwakup kajemï"uzan?

4- Kajte'aykatuwo karika kajemïzyzy, kajatsatsãman?

5- Jotan'an mo'at tekatukaza.

6- Jotan karika 'ywan kajemïkwawap.

7- Jotan 'yp'a et ka'awatuwan.

8- Jomi"ïkukat kaloleput kam'wat.

TYWAPAT

KA'JYT

PIRA'YT

MUZAK

KAPI'WAT

TUWAWATU

MÕJ

NAPA

# TUKYT

# TUKYT TOMOWKAP

Kaluanã Aweti, Waranaku Aweti e Awajatu Aweti

Mojtewene kujãpuryza porekyjtu tukyt.  
Nãmuput wygetu me ka'apeti.

Nãmuput okãnga kajpowpap ka'atu me,  
ko'ëpu me nãmuput ko'ëpu me tsãporapytu me,  
nãmupurene me tsãpotangku nã me tatitumajãku  
pywo.

Nãmupurene met wejzoto we'inïku wo,  
nãmoypapaw wemakula pywo. Nãmuput wejmo'am tsã  
na'yn ne, taza'ipuk waja'angku met tsã me, nãmuput  
'apo tsãpomo'ampu a'yn ne.



# TAZA TEMO'YPYZUNGKAWUT

Waranaku Aweti e Awajatu Aweti

Kwaza oporëtup Wamutini wamüj ete:

- ?Atu, karika jatã taza itazan?
- Ejamüj, towak, taza itat, nãnete mo'atat.
- Kapatsoa jatã netam mejka? Azotozokotu jatã nãkyty me'a, 'atu.

- Pejto 'yto nãkyty a'yn ne. Mokuryt pywo tut etetãku a'yn. Nãnywo tut jatã, pitaza'nyp pywo tut nãtetãku a'yn. E'i'atu 'y wo. E'ietsetu tut ne ti'apuku pywo. Taza motãtu tut ne e'ijungku tut taza wo. Pejmotatã tut netaza a'yn.

Me'ymitã itejkazokotu taza ete a'yza, mawene itetaza jatã.

- Jatã kyty jatã azoutu me'a, 'atu.
- Jezut 'jyt ene ikyty nã'yza, 'atu.
- Kyj ene kitã ezezupeju nã'yn ne, 'atu.

Momozotsu taza itat towak, nãwazotsu taza ete mo'atat.

Opap tomowkap.

# JAWARI TOMOWKAP

Trumaj amüjza, tsāza 'ë jawari mo'ypyzungkat. Tsāza ë jawari nezo'apo'atempat wetam kyty. Tsā 'yto wejmotatã tam typtsu a'yn. Nānywo tikwawap jawari porywyt. Nānywo tikwawap jawari te.

Opap tomowkap.

## **Jawari te:**

Awajatu Aweti

Hene jukawari  
Hene jukawari

Hiwakatu  
Jukawari  
Ai hi hi jukawari  
Ai hi hi jukawari

Hene jukawari  
Hene jukawari  
Hiwakatu  
Jukawari  
Ai hi hi jukawari  
Ai hi hi jukawari  
Ai hi hi

# ITOGYWO

Itok ywo tu'ã yzapat, etenë, 'ini.

Itok ywo tupejat ne u'wyp, tukanap, tukyt, ta'ë, makujalu, têtajy, mije'e, mi'ak, jomem, 'apykap, jokwāngyt.

Kwaray Aweti

1- Jotan karika tupat kajok ywo.

2- Pejtan te'aykaw et:

---

---

---

---

---

---

3-Momozotsu pejta'an te'aykap:

# ?ATU TOMOWKAP

Waranaku Aweti

Iporëtup ejamüj ete tomowkap ete.

Jota'an ejamüj nati'yt.

Jotan ti'ingkejat. I'apotu pywo.

?Atuza 'ytepe oto pira'yt kyty.

?An a'yt temiaryka outaw tsã na'yn.

Nãnywo 'yto me nati'yza ita'ogeju oupa ete.

## AWYTYZA TOMOWKAP

Waranaku e Awajatu Aweti

Motemu'aza etãmut ti kitã me (Parua). Nãnype ti tsãnekozokotu me kwazãtu, kwazãtu jatã netekatu ti me out tsã na'yn. Otetam jungkaw ti a'yn kamalapyhy pe, nãnype ti tsãnekozokotu me, ikatu 'yto oup tsã na'yn. Kwazãtu, kwazãtu jatã netekatu ti me o'ytatap tsã outaw a'yn.

Azoetama'jap ype 'yto oup tsã na'yn. Nãnype 'yto tsã owage mu'azan tsã na'yn.

- 1- Jota'an ejamüjza etãmut.
- 2- Kaparype jatã kajetãmut 'ypypuť?
- 3- Kapatsu motemu'aza ekozokotu wetãmut ype?
- 4- Kapatsoa parua pe wekozoko tiwo tsã totu wetam ikataw?
- 5- Nãzanti wo, kapatsoa Enumania wetam ikataw tsã totu?

## TOMOWKAP MOTEMO'AZA ETE

Motemo'aza emi'ue'ym me pakajāngyt.  
Motemo'aza emi'ue'ym me tsotsowit, momozan  
muluta, tumã, tsuky.

Kujāpuryza ty'azantu me 'an wej'uka,  
tyte'ëtu a'yn, 'an wej'uka kaloleput a'yn, nālole'at  
tuti. Nazātuti kitã kujāpuryza ty'azantu wo 'an  
kara'yput wej'uka a'yn, taku'jyt, mytū, tawozy zanu.

Azoa'yt 'ypyzantu me 'an azoj'uka  
kara'yput a'yn. ?An azoj'uka pira'yt tuwurytu a'yn,  
tumã, tawozy zanu.

1- Pejtan motemu'aza porywyt put, mã kajporywyt.


2- Karika jatã kajporywyzan wagat mã me.

---

---

---

---



# KARL VON DEN STEINEN

Awajatu Aweti

Karl von den Steinen jatã itemitan op ete 'a.

Karl von den Steinen nutu ti Cuiabá ti out ti a'yn.

Cuiabá ti 'yto kitã me out 'yto matuwi ne'ywã a'yn.

?Ytang Karl von den Steinen nã'apat ype na'ataw ti kitã met, Makayryza.

Newizako nã'apat ype nã'ataw ti. Kitã met Apyawaza, Nanukwaza, Awytyza, Minakuza, Wawzaza.

Karl von den Steinen nã'ataw ti kitsãza ti me'ã.

Awytyza etam ype wian 'yto wekozoko 'yto ti a'yn.

Kwazãtu, kwazãtu kajpopap kwazãtu met oto 'yto ti a'yn, wetam tsoa a'yn.

Nãzanti wo na'ajpok 'yto ti met op 'yto ti wejtã 'yto ti a'yn.

Otomowka 'yto ti a'yn, warajuza ete ti a'yn.

Karl von den Steinen na'ajpoku 'yto ti kitã met omajõ 'yto ti a'yn.

Nãtomowkawut wazotsu 'yto wekozoko a'yn.

1- Kapatí Karl von den Steinen nutu waraju ikataw?

2- Kapatsuat tetam 'apat ype kitã Karl von den Steinen  
'atu? Opap tomowkap.

3- Pejta'an Karl Von den Stein na'aparype na'atawut.

# TOWA'APITU 'YTA'ÃJ ETE

Awajatu Aweti

Mote wian ti me, 'yta'ãj tuwut ti a'yn.

Kara'iwa wut we'ym ywo wian ti kitã kaje'yta'ãj tuwut ti a'yn.

Mã jatã met, kaje'yta'ãj ote'jyka a'yn.

Nãnywo jatã kajtowa'apizokotu kaje'yta'ãj ete, kaje'ytã'ãj te'jykatu wo, jatã kajtowa'apizokotu kaje'yta'ãj ete.

Kaje'yta'ãjy wut ywo wian kitã motemu'aza 'an ipy'aloleka we'yta'ãj ete tsã na'yn.

Mã jatã met, kajpy'alolezantu kaje'yta'ãj ete, kaje'yta'ãj peapu ete kara'iwa ti.

Nãnywo jatã kajemorekwat temoti'ingokotu kara'iwa emorekwat ta. Kaje'yta'ãj wut katu ete, jatã morekwat temoti'ingokotu.

1- Iporetup ejamüj ete karika jotã.

2- Jotã karika ejamüj emimi'ingut.

# TUJ TOMOWKAP

Waranaku Aweti

Tyjymo'jōzokotu 'ytang nge.

Morekwat, otem oti'ingkaw pepi'ikaw ywo a'yn, otywyza kyty.

Nānype tsāti'ingkejutu otywyza ta me, ototu ete tyjymo'jāw: nānywo me, oto tsā na'yn tyjymo'jāw a'yn, tuj apatu tsā met, nāzanti wo wejzoto tsā na'yn, nyangam mo'jaw.

Nānype me wej'aka tuj tsā na'yn, nyangam ywo. Pira'yt atutu wo me kaminu'aza 'ë wej'ywō pira'yt a'yn.

Mu'jē kitā pira'yt 'atutu katu me, nāperya 'yto wej'ywō a'yn.

Tsã nemĩ'ywōzan ne: piuta, kwalu'jyt, tazÿtu, pira'y'jyt.

Nãzanti wo tsãkar'utu me, mu'jÿ a'yn.

Tsãtotempu tam ywo me, wejzotem wemïarut tsã na'yn,  
to'are'ymuza kyty.

Nãtsu tyjymo'jōtu me'a, kajporywyt ne.

1- Kapatsu jatã kajtejungkatutu, tyjymo'jãw kajtotu 'ytang.

2- Iporëtup kojyka ete tomowkap ete, pira'yt ty'ota ete.

3- Jotan kitã tomowkap emietuwut.

# MOTEMO'AZA TOMOWKAP

Waranaku Aweti

Motemo'aza ti, kajamüj 'ypyza.

Tsã nekypuť ti kyawyt (kyta).

?Yp wejťap nãpywo tsã na'yn.

Motemo'aza ekypuť ti kitã kyawyt.

Tsã nema'apempuť ti, mati'yp 'ype.

Namupuť puwoti pira'yt ikatu tsã na'yn.

Tati'i 'ajü ti, u'wyťapwa kwakojťawan, tsori kwakojťap.

Kytã, mani'ok kãjťap, motemo'aza kujãpuruza  
ekyťampu ti kitã kytã me.

Nãpywo ti tsãpokãjokotu mote a'yn.

Mapuza 'yto jaťã me, wejmo'apywe kitã tsuapuť a'yn.

1- Kari'aw kitã timo'a'py kajporywyť puť?

2- Iporetup emo'etuat ete, my'a ete.

3- Jotan kitã emietuwuť.